

નં. ૨૮૭

ઉરિ: તું આશ્રમ પ્રેરિત શ્રી અરવિંદ તત્ત્વજ્ઞાન
દ્વારાણા - ૨

માનવજ્ઞવનનું ભાવિ

કાર્ય

શ્રી અમૃતધર ભટ્ટ
અમદાવાદ

સરદાર પટેલ યુવનિક્સિરિટી
વલસલ વિધાનગર-૩૮૮૧૨૦

d. २५७
200-100

હરિ: ઊં આશ્રમ પ્રેરિત શ્રી અરવિંદ તત્ત્વજ્ઞાન
દ્રસ્ટમાળા-૨

માનવજ્ઞપનનું ભાવિ

કાર્તી

શ્રી અમીધર ભટ્ટ

અમદાવાદ

સરદાર પટેલ યુવનિકેટન

વલ્લાલ વિધાનગર-૩૮૮ ૧૨૦

પ્રતિ : ૫૦૦

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૭૬

મૂલ્ય રૂ. ૧-૦૦

માનુષનીય

મુદ્રક અને પ્રકાશક :

કો. કાનિતભાઈ અંબાલાલ અમીન

કુલસચિવ

સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી

યુનિવર્સિટી પ્રેસ

વાલબ વિદ્યાનગર — ૩૮૮૧૨૦

આ મુખ

ભારતના અર્વાચીન હાર્ષનિકોમાં શ્રી અરવિંદનું નામ મોખરે સુકાય છે. એક મહાન યોગી અને કાન્તદ્યા તરીકે તેઓ દેશ અને દુનિયામાં જાણીતા છે. માનવજીવન અંગેના તેમના આદર્શે તેમ જ માનવજીવનના ભાવિ અંગેના તેમના દર્શને દેશ અને દુનિયાના લોકોતું ધ્યાન આકષ્યું છે.

આવા લોકોને શ્રી અમીધર ભાઈ કૃત ‘માનવજીવનનું ભાવિ’ નામની આ પુસ્તિકા નિઃશંક ઉપયોગી થઈ પડશે. વિદ્ધાન લેખકે તેમાં શિષ્ટ, અર્થગંભીર પણ સરલ, વિશાહ શૈલીમાં શ્રી અરવિંદ ભાજેલા માનવજીવનના ભાવિની વિગતે સમજૂતી આપી છે. માનવીની વર્તમાન અવસ્થા, તેની પ્રગતિની હિસા, પ્રગતિ માટે તેણે અદ્દ કરવાનું કર્તાબ્ય, અવિષ્યમાં અસ્તિત્વમાં આવનારી સવિશેષ ઉચ્ચ પ્રકારની માનવજીતિ વગેરેની તેમાં દલીલ-દષ્ટાંત યુક્ત, ચિંતકાનાં સમર્થક અવતરણ સહિત, સવિસ્તર ર્ચર્ચા થઈ છે. માનવજીતિના ભાવિ અંગેના શ્રી અરવિંદના દર્શનનો તેથી વાચકને ડીક્ફીક પ્રયાસ મળી રહેશે.

વિદ્ધાન લેખકે અમારી વિનંતીને માન્ય રાખી, આવી વિચારપ્રેરક પુસ્તિકા તૈયાર કરી આપી તે માટે હું તેમનો સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના ‘શ્રી અરવિંદ તત્ત્વજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા દ્રસ્ટ’ વતી આભાર માતું છું

આ પુસ્તિકાના પ્રકાશનનું જેને શ્રેષ્ઠ છે તે લોકહિતરત ‘હરિ એમ આશ્રમ દ્રસ્ટ નહિયાદ’નો હું અહીં હાર્દિક આભાર માતું છું. હરિ એમ આશ્રમ તરફથી સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીને અરવિંદના ચિંતન-મનન તત્ત્વજ્ઞાનને રજૂ કરતાં વ્યાખ્યાનો યોજવા તેમ જ પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવા માટે ડ્રસ્ટિયા પચ્ચીસ હજારનું જે અનુદાન મળ્યું છે તેના વ્યાજમાંથી ‘માનવજીવનનું ભાવિ’ નામની આ પુસ્તિકા પ્રકાશિત થઈ છે.

મને આશા છે કે શ્રી અરવિંદના અતુયાધીઓ અને અભ્યાસીઓ ઉપરાંત ધતરજનોને પણ આ પુસ્તિકામાંથી ઉપયોગી સામગ્રી અવશ્ય મળી રહેશે.

માનવજીવનનું ભાવિ

આશરે બે થી છ અબજ પ્રકાશવર્ષના* વ્યાસવાળા કહેવાના આ બ્રહ્માંડમાં અબજે નિહારિકા—ધૂગમા, તારકમંડળા, સૂર્યમાળાઓ અને ગ્રહો—ઉપગ્રહો—ધૂમકેતુઓ, કવાસાર અને પદ્મસારો રહેલા છે. એમાંની એક નિહારિકા આકાશગંગાના એક હાથને છેડે આપણી આ સૂર્યમાળા આવી રહેલી છે. એના અન્યાર સુધી શોધાયેલા ગ્રહો બુધ, શુક્ર, પૃથ્વી, મંગળ, ગુરુ, શનિ, યુરેનસ, નેપચ્યુન, ખૂટો અને તાજેતરમાં ચીનાઓએ શોધેલા બે નવા ગ્રહોમાં આપણી પૃથ્વીનું સ્થાન રેતીના રણમાં એક કણ જેટલું છે. ધર્મશાસ્ત્રો, બ્રહ્માંડમાં અન્ય સ્થળોએ અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિઓ, જીવો, પદાર્થપ્રાધાન્યોની કલ્પના કરે છે. છતાં વૈજ્ઞાનિક રીતે શક્ય લાગતું હોવા છતાં, આ પૃથ્વી સિવાય કોઈ અન્ય પદાર્થખંડ ઉપર જીવસૃષ્ટિ હોવાના ચોક્કસ પુરાવો મળ્યો નથી. સર નેમસ જીન્સે ગઈ સદીમાં તો એટલે સુધી કહેલું કે આ પૃથ્વી સિવાય આખા બ્રહ્માંડમાં કોઈ સ્થળે જીવનની શક્યતા નથી. પરંતુ શ્રી અરવિંદે જળાયેલું કે એ તો કુલ્પનાના પરષોટા છે. આજે હવે એમ મનાવા લાગ્યું છે કે આપણી આકાશગંગા નિહારિકા (ગ્રણના જોડકા પેકીની એક)માં જ એકાદ લાખ જેટલી સંસ્કૃતિઓ હશે. ઊડતી રક્ખીઓ અને એવા જ �UIOs. (વળ-ઓળખાયેલા પદાર્થો)ના આગમન અને દૂરનાં બ્રહ્માંડમાંથી જીવાતા વિદ્યુત્ તરંગોના સંદેશાઓ ઉપરથી એમ મનાવા લાગ્યું છે કે માનવસંસ્કૃતિથી ઊંચી અને ઊત્તરતી એવી અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિઓ આ બ્રહ્માંડમાં હશે. એ તો દેખ્યીનું છે કે કેવળ Probability Mathematics (શક્યતા-ગણિત)ના નિયમને આધારે પણ આમ હોવું શક્ય માનવનું પડે તેમ છે; છતાં એ અન્ય સૃષ્ટિઓનાં બંધારણ, ગુણવત્તા, જીવનક્રોણીઓ, જીવનમૂલ્યો, ઈત્યાદિ આપણા કરતાં અલગ પ્રકારનાં જ રહેવાનાં આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં અનેક પદાર્થોના સમુદ્રો અને દ્રોપીનાં વર્ણનો છે. ઉપરાંત જુદી જુદી સૃષ્ટિઓમાં મૂળતત્વોનાં પ્રમાણ, ઉષુતાકમો, વાતાવરણનાં દબાણ અને ઘટકો અલગ

* એક સેકટે ૧,૮૬,૦૦૦ જેટલા માર્ફિલના વેગે જતાં એક વર્ષમાં પ્રકાશ જેટલું અંતર કાપે તેને એક પ્રકાશવર્ષ કહેવાય. આશરે ૬,૭૮,૮૦,૦૦૦ માર્ફિલ બરાબર એક પ્રકાશવર્ષ.

અલગ હોવાનું મનાયું છે તામ્રવતિ, હેમવતિ વગેરે સૃષ્ટિઓ હોવાનું કહેવાયું છે. એકદરે જોતાં, આધુનિક વિજ્ઞાન, આ હકીકતોને વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ કરે છે, એટલું જ કહી શકાય. આમ છતાં, એકદરે જોતાં આ પૃથ્વી ઉપર જે ને દશ્ય જીવોની શ્રોણીઓ છે, તેઓ પણ અમુક ઉષ્ણતાકમની શ્રોણી અને મર્યાદા, વાતાવરણનાં ઘટકો અને ઘટવો, મૂળતત્ત્વોનાં પ્રમાણો ઉપર આધાર રાખે છે. એવી જ રીતે અન્ય સૃષ્ટિઓ ઉપરનાં જીવન આપણે માટે તદ્દન અગમ્ય જીવન-કોણવાળાં જ હોવાનાં, વળી આપણાં જ શાસ્ત્રોમાં કાંઈક તથા હોવાનું સ્વીકારીએ તો આ દશ્ય—શાબ્દ કે ઈંડ્રિયગમ્ય સૃષ્ટિ ઉપરાંત પણ અનેક ઉત્તમ અને મધ્યમ અને અધમ જીવયોનિયોની શ્રોણીઓ છે : ભૂત, પ્રેત, વैતાળ, વીર, યક્ષ, કુખ્યાંડ, ડાઢિની, યક્ષિણી, અખ્સરાઓ, ગાંધવો, કિન્નરો, અસુરો, ગણો, દિગ્ગજો, દ્રો—દેવીઓ અથવા પદ્ધતિમના દેશમાં મનાતાં ઘોસ્ટ, ગોખ્લિન, મરમેઠિડ, હરી, જયન્ટ, ટિટાન, નિજન, પીર, સેતાળ, બેકટેરિયા, વાયરસ, સૂક્ષ્મ જંતુઓ, પરાગ સમૂહો, જેવાં અદશ્ય સત્તવો ઉપરાંત વાયુ, પાણી, અને વનરપતિ તેમજ સ્થુલ પદ્ધતોમાં રહેલા અશ્રાબ્ય શર્બટો, અદશ્ય કિરણો, બ્રહ્મ કિરણો, અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા સત્તવખંડો અને શક્તિખંડોને લક્ષ્યમાં લઈએ તો એ સર્વ પણ આ પૃથ્વી ઉપર જ અદશ્યભાવે વસે છે; છતાં એક યા બીજી રીતે અથવા સમયે આપણા જીવન ઉપર અસર કરે જ છે. (અન્ય ગ્રહમંડોના ઉપરના સૂક્ષ્મ જીવો તો કલ્પનાનો જ વિપ્ય રહે છે). માનવજીવન અત્યારે આવી પરિસ્થિતિમાં વસી રહેલું છે. આપણે જૂનાં ધર્મશાસ્ત્રોએ વર્ણવિલે મન્ત્ય, કૂર્મથી માંડી નર સુધીના અગ્રણી અવતારોની રીતની કે પછી સર ચાર્ચસ ડાર્વિનના રીતની જીવયોનિયોની પ્રાથમિક અમિબા (ameba)થી માંડી મનુષ્યજાતિ સુધીની ઉત્કાનિત (Evolution of species)ને લક્ષ્યમાં લઈએ તો, અમુક અમુક અંકોડા ખૂટતા હોવા છતાં, સર્વગ્રાહી નજરે જેતાં પ્રાથમિક જીવખંડથી માંડી મનુષ્ય સુધીની કમબદ્ધ જીવશ્રોણીઓના સતરો લક્ષ્યમાં આવે છે. એમાં અદશ્ય બેકટેરિયાથી માંડી જળચયર, સ્થળચયર; ઉદ્ભાવિજન, અંડજ, સ્વેદજ અને જરાયુજ; સ્વ—જીવી અને પરજીવી; જંતુઓ, કૂળો, શેવાળો, વનરપતિઓ, સરિસૂપો, પક્ષીઓ, પશુઓ અને વાનર (વા—નર)ની અનેક ચડતી—ઉત્તરતી શ્રોણીઓ અને મનુષ્યો સમાઈ જાય છે. આ સર્વમાં જેમ સર ચાર્ચસ ડાર્વિન કહે છે તેમ કેવળ સ્થળ જીવયોનિયોની ઉત્કાનિતનો કમ માનીએ કે શ્રી અરવિંદ કહે છે તેમ આત્મ—સ્કુલિંગ પોતે વિવિધ પ્રકારના સાંત (જીવ જેવા) અથવા અમર્યાદ (મેધ, પર્વત, વગેરે જેવા) દેહધારણ વડે, પોતાની ઉત્કાનિત કરે છે

અને જરૂરિયાત મુજબના દેહો આ પાર્થિવ જગતની સામગ્રીમાંથી તેથાર કરે છે તેમ માનીએ, તો પણ સમગ્ર પ્રક્રિયા તો એક જ હકીકતનાં બે પાસાં નેવી જ જણાય છે. એક વ્યક્તિ કેવળ સ્થૂલ દર્શિયો જ જુઓ છે તો બીજી સર્વગ્રાહી સૂક્ષ્મ દર્શિયો જુઓ છે. ત્યારે આવું આ માનવજીવન, પોતાની જીવયોનિયોમાંની ઉત્કાનિત દરમ્યાન અનેક ઉપયોગી કરણો ગુમાવતું (દા. ત. પદ્ધીયોની ઊડવાની શક્તિ)તો કેટલાંક અકલ્ય નવાં કરણો અને જીાન—સામગ્રી ઉપજવતું (દા. ત. બિલાડી પાસે એલજીઆ કે કોમ્પ્યુટર મૂડીએ તેના જેવું) જણાય છે. છતાં એ જીવજીત સમગ્રને બંધનકારક (જો કે ઓછેવરે અંશો સ્થિતિસ્થાપક) ઉપણતામાન, વાતાવરણ, ગુરુત્વ અને જીાન અને કર્મનિયોના સમૂહોના વ્યાપમાં (range) જીવે છે. આમાં અનેક પ્રકારના જીવોનં લઈએ તો જૂલ્જાન ફેર પડે, છતાં એકદરે, એક સર્વસામાન્ય મર્યાદાના પટામાં જ સમગ્ર જીવનસમૂહ અસ્તિત્વમાં છે. એમાં કોઈ પાયાનો ફેરફર કરવા જતાં કૃતી પરિસ્થિતિયોનો સામનો કરવો પડે છે તે વિશે, તાજેતરની ગુરુત્વાકર્ષણવિહીન, વાતહીન અવસ્થાયોમાંની અવકાશયાત્રાના અનુભવો પ્રાથમિક માહિતી આપે છે.

એટેબે જ્યાં સુધી નજીકના ભવિષ્યને લાગેવળો છે ત્યાં સુધી મનુષ્યની આસપાસના વાતાવરણની પરિસ્થિતિમાં નાંધપાત્ર ફેરફર થવાનો હોય તેમ જણાતું નથી. માનવપ્રાણી, તેની માતા પૃથ્વીની નેત્ર જ સમગ્રપણે, અખંડ રીતે, અવિભાજ્ય રીતે, અન્ય બ્રહ્માંડો અને પ્રાણીસમૂહો સાથે, અજાણપણે પણ જોડ્યેલો જ છે. એકાકી મનુષ્ય, મનુષ્ય જ નથી રહેતો એ વસ્તુ શ્રી જૂલે વર્ણ તેમના એક પુસ્તકમાં મિ. આર્ટેનના પાત્રથી વ્યક્ત કરી છે. મનુષ્ય સામાનિક પ્રાણી તો છે જ, (A man is only in part himself, the rest is his friends), પણ એ બીજી જીવયોનિયો ઉપર પણ આધાર રાખે છે. “ગલાગલ ન્યાય,” “જીવો જીવસ્ય જીવનમ्,” એ રીતે ઉત્તરોત્તર નાનાં જીવસમૂહોના ભક્ષણથી જ એ જીવે છે, એટણું જ નહિ પણ એ જીવસૃષ્ટિની કિયાઓ (દા. ત. કાર્બન ડાયોક્સાઇડનું વનસ્પતિ દ્વારા ઓક્સિજનમાં પરિવર્તન) ઉપર પણ એ આધાર રાખે છે. વળી સ્થૂલ દેહની, જીવનતત્ત્વની (પ્રાણની), મનની અનેક ક્ષુધાયો, આશા પાશો, વગેરે માટે સમાજજીવન ઉપર એનો આધાર રહે છે. અને આમ છતાં, મનુષ્યની પાસે એક વિશિષ્ટ કરણ ‘ચિત્ત’ અથવા ‘અંતઃકરણ’ કે ‘મન’ કે “કોન્સ્યન્સ” કે પછી ‘આત્મા’ હોવાથી અનું એક એકમ તરીકે જ મહત્વ છે તે બીજી જીવયોનિયોમાં નથી. આ વિશિષ્ટતા મનુષ્યની

સભાનતા, સચેતનતા, સચેતન કર્મ, ચિંતન, રચના વગેરે કરવાની ક્ષમતામાંથી ઊભી થાય છે. એ વિશિષ્ટતા કેવળ એકમણી મનુષ્યપ્રાણી ઉપર જ નહિ, પરંતુ સમય સમાજ, માનવજલિ અને (હવે તો) બ્રહ્માંડ ઉપર પણ અસર ઉપાયે છે.

આવા આ સભાન મનુષ્યમાં ઉત્તમતા, ઉચ્ચત્વ, સૌનદર્ય, શિવત્વ, સત્ય, આનંદ, અમૃતવની કામના યુગોથી રહેલી છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ સત્ય શિવ, સુંદર, શાનદાર, અમરત્વપૂર્ણ જીવનની કામના માનવજલિના ઈતિહાસમાં કોઈ કોઈ વાર દબાઈ ગઈ છે, તો પણ એ ફરી ફરીને વધુ જેરથી પ્રગટ થાય છે; ભલે પછી તાત્કાલિક જીવનમાંનું સર્વકારી એથી વિરુદ્ધનું લાગે ("દિવ્ય જીવન" પ્રકરણ-૧). ત્યારે આવા આ માનવજીવનમાં રહેલી અંતરની ઉત્કંઠા વા અભીસાનો ઉપાય શો? આ પ્રકારની આશા અસાધ્ય છે કે સાધ્ય? આ પ્રેરણોના ઉકેલ ઉપર માનવજીવનના ભાવિનો આધાર રહે છે.

ત્યારે આપણે સૌ પ્રથમ તો માનવજીવનના આદિકલમાં દર્શિ નાખીએ. વાનરમાંથી માનવનું સર્જન કરતાં કરતાં પણ પ્રકૃતિએ ચારપાંચ મોંડલ બનાવીને ભાંગી નાખ્યાં હોય એવું, નેન્ડરથાલમોન, ચાઈનમોનના અવશેષો (fossils) અને રડયાખડયા મળી આવતા બૂશમોન, જોખિલા, ચિમ્પાન્ઝી વગેરે ઉપરથી જણાય છે. અત્યારની મનુષ્યજલિ (Homo sapiens) એ કાંઈક સ્થિર રચના લાગે છે. ઉપનિષદમાં પણ કહેલું છે કે દેવોએ અનેક દેહો જોયા પછી માનવ-દેહને પોતાના વસવાટ માટે યોગ્ય (કરણ સંપત્તિવાળો) માની સ્વીકાર કરેલો ત્યારે આવા માનવજીવનનું ભાવિ આપણે વિચારવું હોય તો મનુષ્યના વ્યક્તિ-સ્વરૂપના ભાવિનો તેમજ સામૂહિક અથવા સામાજિક ભાવિ વિષે આપણે વિચાર કરવાનો રહે છે. આ દર્શિએ જોતાં આપણને જણાય છે કે અત્યારનો સુ-સંસ્કૃત કહેવાતો મનુષ્ય પણ એકંદરે જોતાં તો મોટા ભાગે પણ જ છે. પણ ની માફક જ એનામાં આહાર નિદ્રા, ભય, મૈથુન, ઈર્ષા, યુધ્યારી, અહંકાર અને અશાનયુક્ત, ભાસ કરીને તો પ્રકૃતિ અથવા સૃષ્ટિ, કે સમાજનાં મોઢાં કે તરંગોને વશ, લગભગ સામૂહિક-પ્રાકૃતિક (Mob Psychology Conditioned) જીવન એ જીવે છે. એના જીવનની જીતિજ એના ૫૦ કે ૭૫ વર્ષની મર્યાદા છે. (અન્ય જીવોનાં મૃત્યુ એનો આહાર થઈ એનું જીવન ટકાવે છે.) એમાં અર્થો ભાગ નિદ્રા વગેરેનો તો બાકીનાનો અર્થો ભાગ અશાન શૈશવ, લોગઘ્રસ્થ યુવાવસ્થા (અથવા પરંપરાગત વ્યવસાયગ્રસ્થ/અભ્યાસગ્રસ્થ યુવાવસ્થા), અને રૂગણ અથવા ભ્રમ-નિરસન પામેલ વૃદ્ધાવસ્થામાં સમાઈ જય છે. એ કોઈ કાર્ય સભાનપણે કરે છે

તારે પણ એના વિશિષ્ટ કરણ મન કે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને કરે છે અને તે પણ મોટે ભાગે તો, પેલી પશુતાની કોઈ શુધા કે જરૂરિયાતને વધુ અસરકારક રીતે સંતોપવા માટે જ. પરંતુ આમ કરવા જતાં તો, મન વિનાની સૃષ્ટિમાં દેખીતી રીતની અવિદ્યામય પ્રકૃતિની જે સાહજિક વ્યવસ્થા હતી તેમાં પણ ભંગ પડે છે. દા. ત. નંતુઓના નિયમોને વશ પશુઓને સંતતિ—નિયમન કરણું પડતું નથી; જ્યારે મનને વશ માનવને ઓશિયામાં વસ્તીનો ઘટાડો કરવા ફંઝાં મારવાં પડે છે, તો યુદ્ધગ્રસ્ત યુરોપના કેટલાક દેશોને વસ્તીનો વધારો કરવા ઉત્તેજન આપવાનાં કૃત્રિમ અને કામચલાઉ પગલાં બેવાં પડે છે. અને છતાં જેમ શ્રી આદુસ હક્કસલી નહે છે તેમ સને ૨૦૫૦ સુધીમાં વિશ્વની વસ્તી ૧૦થી ૨૫ અબજ જેટલી થઈ જવાને સંભવ છે. ભૌતિક વિજ્ઞાનની દાખિયે વિચાર કરનારાઓમાંથી અગ્રગણ્ય શ્રી હેરિસન બ્રાઉન, જ્યોર્જ થોમ્પસન અને ચાર્લ્સ ડાર્વિન જેવાઓ પણ કહે છે કે અત્યારે મનુષ્ય ભૌતિક પદાર્થના ઉડાઉ ઉપયોગ કરી રહ્યો છે; ભલે નજીકના ભવિષ્યમાં શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનાં નવાં સાધનો ઉપયોગમાં બેવાય છતાં ભૂતળમાનું તેલ અને ખનીજ આણુથકિત થોડીક સરીઓ સુધી માંડ ચાલશે; ભલે કુગ, શેવાળ અને બેકટેરિયામાંથી અન્ન પેદા થાય; કોમ્પ્યુટરો અને ટેસ્ટ ટયુબમાં ઉત્પન્ન કરેલાં નિશ્ચિત-પ્રકારનાં પ્રાણીઓ, મનુષ્યનું કામનું ભારણ ઓછું કરે, પણ છેવટે તો આ પ્રકારનું જીવન દેવાણું જ કાઢવાનું છે!

આ સર્વનું કારણ એ છે કે મનુષ્ય એમ માને છે કે પોતે પ્રકૃતિની ઉત્કાંતિને શિરોબિદ્ધુએ છે, હવે આગળ ઉત્કાંતિ શક્ય નથી. પોતામાં રહેલી અનેક ક્ષતિઓ જોવા છતાં, તે એમાં સુધારણાની આવશ્યકતા સ્વીકારતો નથી. પોતામાં રહેલી ઉત્તમ હિન્દ્ય શક્તિના આણસારા કે અબકારા જોવા છતાં એના ઉપર થોડીક જ વારમાં અશ્વાદ્ધ કે વિસ્મિતનું પડળ ચઢી આવે છે અને એના પરિણામરૂપ છે આજનાં સમાજ, રાષ્ટ્ર, અર્થવ્યવસ્થા, બિનન રાજ્ય-વ્યવસ્થાની પ્રણાલિઓ, એ બધાની વચ્ચેના સંધ્યો, મુખ્યો (શીત કે ગરમ), અશાંતિ અને અંધકાર. આ સર્વનો જો કોઈ ઉપાય હોય તો એ સ્વાભાવિક હક્કીકતનો સ્વીકાર કરવામાં છે કે, આ જગતમાં કશું સ્થિર નથી, સર્વ કંઈ ગતિમાન છે; અને માનવજીવનને લાગે વળજે છે ત્યાં સુધી મનુષ્ય એ ઉત્કાંતિનું શિરોબિદ્ધુ કે અંતિમ અવસ્થા હોઈ ન શકે એ સ્વાભાવિક છે. આપણે અગાઉ જોઈ ગયા કે ખુદ માનવજીવનાં પણ કેટલાં મોહવ ભૂત-

કાળમાં વિલીન થઈ ગયાં છે, અને ઈ. સ. ૬૦૦ના ગ્રીક, આજના બાળકને તિરાશીનો દાખલો ગણતો જુએ તો કેવો ચમત્કારિક બનાવ ગણે? અને આ કોમ્પ્યુટર, આણું અને અવકાશયુગમાં આજથી પચાસ વર્ષ પછીનું માનવજીવન (જે તે વિશ્વવ્યાપી આણુયુદ્ધમાં નાશ નહિ પામી ગયું હોય તો) કેવું હોય એવનું કોઈ શક્તિશાળી કોમ્પ્યુટર પણ ગણી આપી નહિ શકે!

અત્યારની કોઈપણ સામાજિક, રાજકીય કે આર્થિક વ્યવસ્થા પૂર્ણ કે સંતોષજનક નથી નીવડી. ઔપધ્યા વડે રોગોને કાબૂમાં બેતાં બાળમરણનું પ્રમાણ ઘટતાં; શિક્ષણના, સમાજજીવનના, વસવાટના, જાતીયજીવનના અને આર્થિક બેકારીના પ્રશ્નો ઉભા થયા છે. એ જ રીતે ઔપધ્યાપચાર, સનાયુઓના રોપણોની વિકસતી જતી શલ્યવિદ્યા (સર્જરી), અશક્ત વૃદ્ધોની સંખ્યા વધતાં તેમની બેકારી, ઉપયોગ વર્ગે પ્રશ્નો પણ ઉભા થયા છે અને આવતાં પચીસ વર્ષોમાં તો તે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરશે. શ્રી અરવિંદ કહે છે : “માનવજાતિ હમેશાં સરકારી અને સામાજિક તંત્ર વડે પોતાનું વાતાવરણ પૂર્ણ કરવાનું સ્વર્જ સેવવાની ભૂલ કરે છે”. “માનવી વડે અથવા માનવો કે જ પોતે જ અપૂર્ણ છે તેમના વડે પૂર્ણ માનવજગતનું સર્જન થઈ શકે તેમ નથી”. “તમે તમારી લીતરમાં હોય તેવું જ બહાર ભોગવશો.” “રાજ્યતંત્રો, રાજઓ, ચોલ્લાસ, ન્યાયાધીશો, સંસ્થાઓ, ધર્મસંસ્થાઓ, કાયાદાઓ, રીતરિવાઓ, લશ્કરો, આ સર્વ કામચલાઉ જરૂરિયાતો તરીકે યોડીક સદીઓથી આપણું ઉપર લાદવામાં આવેલ છે.” આ સંજોગોમાં અપૂર્ણ માનવજાત માટે પ્રખર ઈતિહાસનત્ત્વવિદ શ્રી આરોંડ ટોયૂનીનું એ કથન યોગ્ય જ છે કે “જે જે માનવસંસ્કૃતિયોનું પ્રેરકબળ, જેટલા વધુ પ્રમાણમાં આધ્યાત્મિક અને જનકલ્યાણ-અભિમુખ રહેલું હોય છે તેટલાં પ્રમાણમાં તે માનવસંસ્કૃતિયો વધુ ટકી રહે છે (Civilizations survive in proportion as their motivations are spiritual and altruistic).” શ્રી આદુસ હક્કસલી પણ કહે છે કે “માનવજાતિ સમક્ષ છેલ્લાનું લક્ષ્ય તો આ વિશ્વને સભરપણે ભરી રહેલ ચરાયરવ્યાપી અને છતાં પરાતપર તત્ત્વનું જ્ઞાન પામવાનું જ હેતું જોઈએ. (Mans' Final end is in the knowledge of the immanent and transcendent ground of all being)” અને લગભગ બધા જ ભૌતિકવાદીઓ જ્યારે સચેતન, સચરાચરવ્યાપી પરાતપર તત્ત્વની સિદ્ધિને લક્ષ્ય ગણુવાની વાત કરતા હોય ત્યારે આપણા, યુરોપ કરતાં ૫૦ વર્ષ પાછળ રહેતા વૈજ્ઞાનિક વહેમેને આંચસો લાગે

એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આપણે વૈજ્ઞાનિકો પણ છેક છેવટના બિદ્ધુએ પહોંચા છે તેનો મોડા કરતાં વહેવો સ્વીકાર કરી બેવો વધુ સારો. શ્રી અલિસ્ટર હાર્ડી, તેમના છેલ્લા પુસ્તક (૧૯૭૫) ‘બાળોલોજી ઓફ ગોડ’માં કહે છે કે “હું માનું છું કે ડાર્વિન નિર્દેખાં પ્રાકૃતિક પસંદગીનાં ધોરણોને અધીન ઉત્કાન્તિતના નિયમને કારણે સજ્જવ સૃષ્ટિની ઉત્કાન્તિત બની આવવા પાછળના પ્રેરક બળ તરીકે દિવ્ય ચૌતન્ય, જીવનનું સત્ત્વ કે પણી એને જે કાંઈ નામ આપો તે કારણભૂત છે. (I believe the Divine spirit—the spirit of life—the entheos—the elan vital, call it what you will,—brought about the organic evolution through the action of Darwinian selection). અને આ લાગણી કેવળ ઉપર જણાવેલા વૈજ્ઞાનિકોની જ નથી, પરંતુ આજના આણ્યુગનો પણો નાખનાર ઢા. આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઇનની પણ છે. તેઓ કહે છે કે “જીવનના સાચા ઉપાસકે તો હમેશાં ‘સ્વરૂપ’ ની શોધ કરવા પાછળ જહેમત ઉકાવવી જોઈએ.....એણે કાંઈ કેવળ દર્શિતગમ્ય એવી અસંખ્યાત ઘટનાઓના અસ્તિત્વના અભ્યાસથી અટકી જવું જોઈએ નહિ (The true lover of knowledge is always striving after BEING..He will not rest at those multitudinous phenomena whose existence is appearance only)”. આગળ તો આઈન્સ્ટાઇન કોઈ ભૌતિક પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી કરતાં હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાની જેવા લાગે છે; તેઓ કહે છે કે : “આ વિશ્વમાં એક અમાપ વરિષ્ઠ તત્ત્વ પોતાનો જીણું જીણી વિગત—પૂર્ણ રીતે આવિભાવ કરી રહ્યું છે—હું એ તત્ત્વનું અભિવાદન કરું છું, એ જ મારો ધર્મ છે, એ તત્ત્વની વિગતો આપણાં કાળુંંગુર અને પંગુ મગજેવડે લક્ષમાં આવી શકે તેમ નથી. આ વિશ્વમાં એક મનસાતીત જ્ઞાનશક્તિરૂપ તત્ત્વનું અસ્તિત્વ છે. એ તત્ત્વ જ આપણે માટે અગમ્ય એવા વિશ્વમાં કાંઈક અંશે આવિર્ભૂત થઈ રહ્યું છે એવી મારી ગહન અને રોમાંચક ખાતરીપૂર્ણ અનુભૂતિ છે.—ઈશ્વર કે પ્રભુ વિષેનો મારો ઝ્યાલ આ છે. (My religion consists of a humble admiration of the illimaitable superior power who reveals himself in the slight details we are able to perceive, with our frail and feeble winds. That deeply emotional conviction of the **Presence** of a superior reasoning power, which is revealed in the incomprehensible

universe, forms my idea of God ". આપણે જોઈએ છીએ કે ઉચ્ચ પ્રકારનું પદાર્થ વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન ધરાવનારની અનુભૂતિ, આધ્યાત્મિક પુરુષોથી બહુ જુદી નથી હોતી. દા. ત. શ્રી અરવિંદ તેમના પુસ્તક "દિવ્ય જીવન" (Life Divine)ના હમાં પ્રકરણની શરૂઆતમાં જ કહે છે કે, "જો આપણે આપણે દિશિને તેના મર્યાદિત અને ક્ષમજીવી રસના વિપયો ઉપરથી હઠાવી લઈને આ વિશ્વ પ્રન્યે પૂર્વગ્રહ વિનાની અને સત્યગ્રાહક દિશિથી જોઈશું તો પ્રથમ પરિણામ તો એ આવશે કે આપણે સમક્ષ, એક અનંત અસ્તિત્વધારી અમાપ શક્તિ અનંત ગતિ અને અનંત કિયાત્મક રીતે પોતાને શાશ્વતકળમાં અને અમર્યાદ સ્થળવિસ્તારમાં વોધમાર રીતે વહાવી રહી છે ... " આમ આઈનસ્ટાઈન અને શ્રી અરવિંદના વર્ણનેમાં ઘોડાક શરૂદોના ફેર સાથે એકની એક જ વાત કહેવાઈ છે.

એટલે સર્વ વિદ્યાશાખાઓના વિચારકો એ બાબતમાં એકમત છે કે, આ વિશ્વ એક મનસાતીત, પરમ સભાન, શાશ્વત, સક્રિય-સત્ય અને શક્તિની ગતિરૂપ છે અને અહીં બનતી ઘટનાઓમાંનું જે કાંઈ આપણે આપણાં મર્યાદિત જ્ઞાન અને કર્મનાં સાધનો અને યંત્રો વડે જાણી શકીએ છીએ તે પણ એ પરમ તત્ત્વના આવિર્ભાવનો અંશ માત્ર જ હોય છે. વળી એ પરમ તત્ત્વ પરમ અસ્તિત્વ અને શક્તિ હોઈ, દરેક વ્યક્તિનું મનુષ્ય કે જીવજીંતુ પણ તેના વિશિષ્ટ આવિભાવો છે. આ સિવાય જે કાંઈ આપણા લક્ષ્યમાં આવે અથવા ન આવે તે સર્વ એ પરમ સત્ત્રૂપ શક્તિના વિવિધ પ્રકારના (in quality, orientation and dimension) આવિભવિ જ છે. એટલે સમગ્રતાની દિશાઓ જોતાં મનુષ્ય એક શૈતન્યધારી સત્ત્રૂપનું બિંદુ છે. વિશ્વનાં વ્યાપ અને વૈવિધ્ય જોતાં આપણને એમ લાગવા સંભવ છે કે આટલા નાનકડા માનવની આ વિશ્વની સમગ્રતા (immensity) આગળ કાંઈ વિસાત નથી. એક રીતે જોતાં એ સાચું છે. કારણ કે જે મનુષ્ય પોતે એક 'હું' ભાવ ધારણ કરનાર સ્વતંત્ર અલગ ઘટક અથવા વ્યક્તિત્વ છે એમ માનતો હોય તો એની કશી જ અગત્ય નથી. ઊલંડુ, એ જેટલા પ્રમાણમાં પોતાના 'હં' ભાવથી પોતાની જાતને વિશ્વપ્રવાહથી અલગ કરે છે કે ગણે છે તેટલા પ્રમાણમાં એ એક અશક્યતાના પ્રતિનિધિરૂપ બની રહે છે અને એના ઉપર વિશ્વનાં બળો અને નિયમો એની એ સ્વયં ધારણ કરેલી અશક્યતાની વાડ દૂર કરીને, એના વ્યક્તતસ્વરૂપ દ્વારા, સમગ્ર સત્યનો જે વિશિષ્ટ અંશ રજૂ કરવાનો હોય તેને બહાર લાવે છે. એટલે સાચી રીતે જોતાં

તો આ વિશ્વ, ચૈતન્યની લીલા, એક સમૂહવાદન (Sympony) જેવું છે, જેમાં એક રીતે જેતાં કોઈ એકાઉ વાધ ન વાગે તો તેથી એ સમૂહવાદનની સ-રસતામાં લંગ નથી પડતો, છતાં જે એક વ્યક્તિ એ સમૂહવાદનમાં ભાગ બેઠી નથી અથવા બેસુરું ગાન કરે છે, તે એટલા અંશે સમગ્ર સમૂહવાદનને માટે શક્તિ અથવા ઓછાપ રૂપ બને છે. આમ, જ્યાં સુધી વ્યક્તિને વાગે વળગે છે ત્યાં સુધી તો એને એના અહંકારનાં અને એ અહંકારની પ્રજાપ વાસનાઓ, સંસ્કારો વગેરેનાં બંધનોથી મુક્ત બની જઈ, આખા વિશ્વના મહાસત્યમાં પોતાના અંતરનું સત્ય શું છે, એનો આવિભાવ કૃતી રીતે કરવાથી અસરકારક થાય એ જાણી તેનો અમલ કરવા સિવાય બીજું કાઈ કર્તવ્ય નથી હોતું. કારણ કે વ્યક્તિ પોતે પોતાને એકવાર સમગ્ર સત્યના અંશ તરીકે સ્વીકારી તેનો લીલામાં પોતાને સંવાદપૂર્ણ રીતે જેઠે, ત્યાર પછી તો એ સત્યની મહાશક્તિ જ પોતે વ્યક્તિનાં દેહ, જીવનશક્તિ, ઈંદ્રિયો, મન ઈત્યાદિ દ્વારા કાર્ય કરે છે; પોતાની શક્તિ અને સત્યને વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં એ વ્યક્તિમાં વહાવે છે. દેખીતી રીતે, આ વસ્તુ આપોઆપ બનતી નથી પણ એક તીવ્ર રીતની શક્તા, અભીષ્ટા, સમર્પણ, આત્મનિવેદન, ત્યાગ, સ્થિરતા, શાંતિ અને સમતાને કર્મે કર્મે અને દરેક કાર્યમાં પ્રયોજને જ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

પરંતુ એકાઉ વ્યક્તિ માત્રની પૂર્ણતા એ માનવજીવનનું ભાવિ ન ગણાય. ખરું જેતાં તો વ્યક્તિત્વાન, સમગ્ર વિશ્વજીવન સાથે એટલી બધી સંઘનપણે સંકળાયેલી છે કે એવી કોઈ ધૂટી છવાઈ મુક્તિની શક્તિ જ નથી. દરેકે દરેક વ્યક્તિનાં કાર્ય, સૂક્ષ્મ રીતે એકબીજા ઉપર અસર પહોંચાડ્યા વિના રહેતાં જ નથી. ગૌતમ બુદ્ધ મુક્તિના ઊભરેથી પાછા દ્વર્ણ કારણ કે તેમની પરમ કરુણાવાળી દાખિયે, જ્યાં સુધી આ વિશ્વને એક પણ જીવ અવિદ્યામાં સબડતો હોય ત્યાં સુધી, તેઓએ પોતાને મુક્તિનો અધિકાર નથી એમ માનેલું. આ જ વસ્તુને બીજી રીતે જોઈએ તો એમ પણ કહી શકાય કે એ સિવાય સંપૂર્ણ મુક્તિની શક્તિ પણ નથી.

તો પછી વ્યક્તિની ઉન્નતિ કે પ્રગતિની સાધનાનું કશું મહત્ત્વ નથી? ના, એમ જરા પણ નથી. પરંતુ એક બાજુ દરેક વ્યક્તિની પ્રગતિ બીજી વ્યક્તિઓને આડકતરી રીતે અસર પહોંચાડે છે જ, તો બીજી બાજુઓ જેતાં એ વ્યક્તિ પોતે એવો અંગત પ્રયત્ન કરી શકે છે તેની પાછળ પણ બીજા

વિકિતસમૂહાનું અને દૃષ્ટ કે અદૃષ્ટ બળોનું પીઠબળ હોય છે જ. માટે જ દરેક વિકિતથે અને સમૂહે સાથે પ્રગતિ કરવાની છે અને એટલે તો વેદોએ કહ્યું અંશ સહનાવવતુ...વગેરે. અસ્થિતન્વ, ઉદ્ભાર, “ભવન” પણ સમૂહગત, ભુક્તિ પણ સમૂહગત, પરાક્રમ અને બળ પણ સમૂહગત, અને એ સર્વ થઈ શકે તેટલા માટે સૌ સત્યોના સત્યદૃપ પરમ તેજસ્વી તત્ત્વ સૌમાં અવતરણ કરી કાર્ય કરે એવી આપણી હમેશાની અભ્યર્થના રાખવાની કહી છે.

આ ઉચ્ચ આદર્શમાં આપણે વિકિતને નેટલું મહાવ આપીએ છીએ તેટલું જ સમૂહને આપવાનું છે. અને વ્યવહારિક રીતે જેતાં તો સમૂહ એટલે નાત—અત પ્રાંતીયતા, રાષ્ટ્રીયતા, આર્થિક કે સામાજિક સ્તર વગેરે લેટાનો શંખુમેળા. આ બધાં જુથો, વિકિતખંડાનાં બનેલાં હોવા છતાં, જ્યારે સરવાળો કરવા બેસોએ છીએ ત્યારે કોઈ એક ટોળાની મનોદશા, એના જ કોઈ એક એકમની મનોદશા કરતાં ઊતરતી હોય છે (Mob Psychology). એટલે પછી સામાજિક, આર્થિક, રાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થાઓના આદર્શો, નિયમો વગેરે સ્થાપવા પડે છે; અને એમાં મોટા ભાગે સમગ્ર માનવજીતની એકતાની ભાવવાનાના તો દુકડા પડે જ છે, પણ કેટલીકવાર તો હેતુપુરઃસર પ્રાંતીય, કોમી, રાષ્ટ્રીય, તત્ત્વચિતન પ્રાણાલિની, અર્થવ્યવસ્થા રાજ્યવ્યવસ્થા ધર્મવ્યવસ્થાની ગુટબંદીની રચના પણ કરીએ છીએ કે તેને ઉત્તેજન આપીએ છીએ અથવા અન્ય વ્યવસ્થાની ઊતરતી ગુણવત્તાને લક્ષમાં લેતાં એક ધર્મ કે ફરજ તરીકે પણ પોતાના અલગ સત્યને ટકાવતું પડે છે. આમ કરવામાં ભ્રમ, આત્મવંચના, સ્વાર્થ, અહંકાર ઈત્યાદિને અટલું બધું સ્થાન મળી રહે છે કે જેને પરિણામે તો આપણે કોમવાદ, પ્રાંતીયવાદ, અર્થરચના કે રાજકીય રચના કે ધર્મના પાયા ઉપરનાં જન્મની રાષ્ટ્રો કે બળોના સંધર્ષો ઊભા થતા જોઈએ છીએ. આમાં જ્યારે સૌ “પોતે સાચા” એવી ભાવવાળા હોય છે ત્યારે આત્મનિક અવસ્થામાં સમૂહના નામે વિકિતની સાચી પ્રગતિને રોધક વાતાવરણ અને અવસ્થાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. વિકિતવાહ, સમાજવાદ, મૂરીવાદ, સામ્યવાદ, સમાજવાદ, લોકશાહી, ટોળાશાહી, સામંતશાહી, નિરંકુશ નેતાશાહી, કે પછી અરાજકતા એ સર્વનો જન્મ આવાં અર્ધ સત્યો, ભ્રમો, અને સ્વાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

એ તો દેખીતું છે કે શાન કે કર્મ કે વિજ્ઞાનની કોઈ પણ શાખામાં અમુક અમુક વિકિતથો જ નિષ્પાત દટાઓ રહેવાની. બીજાઓ કાં તો એમનામાં સુધારોવધારો કરનારા, અનુસરનારા કે વિરોધ કરનારા રહેવાના.

પરંતુ યત્તામ અપિ સિદ્ધાનામ કશ્ચિત્ મામ વેત્તિ તત્ત્વતः એ ગીતાવાક્ય ક્રેણ પ્રભુપ્રાપ્તિને લાગુ પડતું સત્ય નથી; પરંતુ સમગ્ર માનવજલિના સર્વ દિશાઓના પ્રયત્નોને લાગુ પડતું સત્ય છે. એટલે વ્યક્તિ જેમાં પોતાના સ્વરૂપના સત્યને યોગ્ય રીતે અભિવ્યક્ત કરી શકે તેવી સમાજ, રાષ્ટ્ર અને જગતની વ્યવસ્થા જ આદર્શ ગણાય. (આમાં આવી વ્યવસ્થાની સ્થાપનાથી વિરુદ્ધની વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિ કોઈ રીતે ઉપકારક નથી રહેતી એ કોઈ કહેવા જેવી વસ્તુ નથી).

પરંતુ વ્યક્તિનાં સત્ય અને આત્મા હોય છે તે પ્રકારે જીવોનિનો, જાતિનો, રાષ્ટ્રનો, સંસ્કૃતિનો પણ આત્મા હોય છે. એનામાં પણ એક સંકુળ રીતનું સત્ય હોય છે. એ પણ વ્યક્તિની માફક આગવા સત્ય તરીકે પરિપૂર્ણતા સિદ્ધ કરી શકતું નથી અને એણે પણ સમગ્રના આત્માના સત્ય સાથે પોતાના સુમેળ અને સામંજસ્ય પ્રાપ્ત કરવાના રહે છે. અને સમૂહ પણ છેવટે તો વ્યક્તિ એકમોનો સરવાળો જ હોય છે ને !

આ દિશામાં આપણે નજર નાખીએ છીએ તો માનવજલિનો ભૂતકણ, સરવાળો જોતાં ધાર્યું ઉધાર પાસું લઈને આપણી પાસે રજૂ થાય છે. પુરાતન ભારતની કે ગ્રીસ, રોમ, ઇજિપ્ટ, કાલિયા વગેરે સંસ્કૃતિઓની ઉચ્ચ અવસ્થાઓના વારાફેરા આ પૃથ્વીતથે જોયા છે, છતાં સરવાળે તો આપણે જોઈએ છીએ કે વર્તમાનકાળમાં માનવજલિ જંગલની ટોળાશાહી વ્યવસ્થાથી, સંસ્કારની બાબતમાં, બહુ આગળ આવી નથી. આધુનિક શિક્ષણમાં જ્ઞાન-સામગ્રીનો ભાર મગજમાં લદાયો છે, સંસ્કાર—કુસંસ્કારના પાશ (Conditioning) લાગ્યા છે, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીએ વિનાશની શક્તિ વધારી છે, છતાં વ્યક્તિ કે સમાજનું, જંગલના મનુષ્ય કે સામાજિક એકમ કરતાં કેટલું વધુ ઊંચું સંસ્કૃતિક મૂલ્ય વધ્યું છે એ એક મોટો પ્રશ્નાર્થ છે. આ પ્રશ્નાર્થના જવાબો પણ આપણે ખચકાતી ખચકાતી ચાલે, કે વિશ્વયુદ્ધો અને ભાવિ જંતુ કે આણ્યુદ્ધના ભયની છાયામાં ઝોળી રહ્યા છીએ, એ વસ્તુ જ સાબિત કરે છે કે વિશ્વવ્યવસ્થાપક સત્ય અંતે તો અનિષ્ટને પણ સત્યના સેવક બનવાની ફરજ પાડે છે. આવા જવાબ છે આધુનિક ટેકનોલોજી, એલ. એસ. ડી, સુખસામગ્રી, હિપ્પોવાદ, બધાથી કંટાળાં માનવજલિના સમૂહને જણાતી કોઈ નૂતન સમાજ વ્યવસ્થાની જરૂરિયાત.

એટલે વિકિતનું સત્ય, સમાજ અને જગતનું સત્ય જેમાં પાંગરી શકે તેવી એકાત્મભાવનાવાળી જગતરચના સિવાય, માનવજાતિ માટે કોઈ ભાવિ રહેતું નથી. આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે મનુષ્ય એ કાંઈ પ્રકૃતિની ઉત્કાનિતનું છેવટનું સોપાન નથી. મનુષ્ય પોતાની અંદરના સંયને વિકસાવતાં જતાં મનુષ્યેતર પરમમાનવતા પ્રતિ આશોધણ કરવું પડશે; અને સમાજે, જગતે, અને તેના વ્યવસ્થાતંત્રે તેનો ટેકો બેંકો પડશે; અને તેને ટેકો આપવા, માટે જરૂરી વ્યવસ્થા નિપાજવવી પડશે.

આપણે અગાઉ શ્રી ટોયુન્વીનું મંત્ર્ય જોઈ ગયા છીએ કે જનકલ્યાણ અને આધ્યાત્મિકતા જ કોઈ પણ માનવજાતિને લાંબા સમય સુધી ટકાવનારું બળ રહે છે. જ્યારે એમાં ઓટ આવે છે ત્યારે જ એ જાતિની પડતી થાય છે અને બીજી જાતિ કે વ્યવસ્થા સ્થાન લે છે. જેમ જાતિ, સમાજ કે રાજ્યની બાબતમાં આ સાચું છે તેમ માનવજાતિની બાબતમાં પણ સાચું છે. જે માનવજાત પોતે સમયસર ઉત્કાનિતાં આગળાં સોપાનો સર કરવા કૂઠ નહિ કરે, તો જેમ પ્રકૃતિએ બુધ્યમોન અને જોરિલાને બાજુઓ મૂકીને માનવને (Homo Sapiens) ને આગળ કર્યો હતો (બિચારા Neanderthal) નો તો ધ્વંસ જ થઈ ગયો !) તે રીતે જ બીજે માર્ગેથી અતિમાનવ કે પરમમાનવ આવી માનવજાતિને બાજુઓ મૂકી દેશે. એમ કહેવામાં જરા યે અશિતયોકિત નથી કે એવા પ્રસંગે નૂતન પરમ અથવા અતિમાનવસમાજ અને મનુષ્યોના સંબંધો હાલના મનુષ્ય અને વાનર જેવા રહે તો નવાઈ નહિ. આ એક ચેતવણી છે. બાકી તો આદર્શ સમાજરચના, માનવ એકતા, અને વિકિતગત પ્રગતિની સાધના માટેની રૂપરેખાઓ આપણી સમક્ષ પડેલી જ છે. કેટલાકની બાબતમાં પ્રકૃતિના બોણે વશ થઈને અધ્યક્ષરા ધ્ર્યતનો થયા પણ છે. દા. ત. માનવએકતાની બાબતમાં U.N.O. ની રચના, વિશ્વબેંકની રચના વગેરે. પરંતુ આ વસ્તુ માનવજાતિના ભાવિને સમગ્રપણે લક્ષ્યમાં રાખીને સભાનપણે આચરણમાં આવે તો જ આપણે એનાં પરિણામો સમયસર અને નજીકના ભવિષ્યમાં પામી શકીએ.

આમ જ્યારે માનવએકતાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણી નજીર સમગ્ર જગતની જૂનામાં જૂની સંસ્કૃતિ એવી ભારતીય સંસ્કૃતિના ચાતુર્યમ (મયા સૂષ્પ્ટમ - ગીતા૦) ઉપર દરે છે. જન્મના જાયતે શૂદ્ર, સંસ્કારાત્ દ્વિજ ઉચ્ચયતે, જન્મથી તો મનુષ્ય શૂદ્ર એટલે કે પશુ જેવો અજ્ઞાન જન્મે

છે અને સંસકર પ્રાપ્ત કર્યા પછી એનો બીજો જન્મ થાય છે.) વ્યક્તિત્વી કુલ પરંપરાગત ખાસિયતો, કોઈ કોઈ વાર ફુલજ્યોતિષ દ્વારા સૂચવાતી પ્રકૃતિની અવસ્થા અનુસાર વ્યક્તિત્વો, જ્ઞાનપ્રધાન બ્રાહ્મણો, સમાજરક્ષક ક્ષત્રિયો, વસ્તુવિનિમયની વ્યવસ્થા સાચવનાર વેશ્યો અને સર્વ જનસમાજની ભૌતિક સેવા કરનાર શૂદ્રોવાળી સમાજરચના અમલમાં હતી. એમાંથી વળી વિદ્યાભ્યાસ—પ્રધાન પહેલો બ્રહ્મયર્થાશમ, વ્યવસાય અને સમાજના ઘટક તરીકેની સેવા આપનાર ગૃહસ્થાશમ; જ્યારે પ્રાકૃતિક શક્તિઓ ક્ષીણ થાય અને નવી ગ્રેડીને માર્ગ કરી આપવાની જરૂર ઉલ્લિ થાય ત્યારે વાનપ્રસ્થાશમ અને છેવટે સ્વનિર્ભર, કેવળ હેતુલક્ષી જીવનધારણ કરનાર સંન્યાસતાશમ, એવી જીવનવિલાગની વ્યવસ્થાઓ પણ હતી. આમાં પુરુષપ્રધાન સંસ્કૃતિ ન હતી. માતૃવંશો પણ હતા. વંશપરંપરાગત જાતિ પણ ન હતી. પણ એ વ્યવસ્થામાં એકવાર જરૂર આવી ગઈ. કોમ, જાતિ અને આશ્રમધર્મનાં જરૂરુ પાલનોના અતિરેકે એ વ્યવસ્થા નણ થઈ ગઈ. માનવ જીવન અદ્યાત્મ કે અંતર્ગલક્ષી નહિ પણ વસ્તુલક્ષી, લોગલક્ષી એવી વિજ્ઞાનપ્રણાલિને જન્મ આપનાર સોમિટિક સંસ્કૃતિઓએ ઉપર જગ્યાવેલી વ્યવસ્થાને ભાંગીને ભૂકો કરવાનું કામ જ કર્યું પરંતુ એને સ્થાને કોઈ વ્યવસ્થિત સમાજવ્યવસ્થાનો પર્યાય રજૂ ન થઈ શક્યો. નેમાં પ્રભુ કે ઈશ્વર, કે અલ્લાહ કે ગોડ કે આત્મા કે સ્પિરિટ વગેરેનો ઈનકાર કરવામાં આવે છે એવી જરૂરવાદપ્રધાન, નિતાંતપણે કેન્દ્રિત નેતાગીરી દ્વારા સંચાલિત યાંત્રિક સમાજવ્યવસ્થામાં પણ છેવટે તત્ત્વતઃ ચાતુર્બ્યં જરૂરી રહેશે, એમના ઉચ્ચનીય ભેટ સ્વીકારવા અને ઉત્તેજવા પડ્યો એવું તો લૌટિકવાઈ વૈજ્ઞાનિક શ્રી આદુસ હક્કાલીએ તેમની કદ્યના મુજબના સમાજના વિવરણ “The Brave New World” માં પણ સ્વીકાર્યું જ છે. આજે જે લેળસેળિયા સમાજવ્યવસ્થા છે. તેમાં પણ મૂડીવાઈ, સામ્યવાઈ, સમાજવાઈ, બોકથાહી, તાનાથાહી કે બીજી કોઈ પણ વ્યવસ્થામાં elite ઉચ્ચ વર્ગની નેતાગીરી રૂપ પરજીવી બ્રાહ્મણો, સંરક્ષક લશકરી વ્યવસાયવાળા ક્ષત્રિયો, વેપાર કરનાર વેશ્યો અને મજૂરી કરનાર શૂદ્રો રહેલા જ છે. વળી સૌ સૌની લાયકાત પ્રમાણે બુદ્ધિપ્રધાન કે કર્મપ્રધાન લક્ષ્યો! અનુસાર આશ્રમધર્મના અણુસાર પણ રહે છે જ. કાંઈ નહિ તો સુખી સમાજવ્યવસ્થાને નામે, તંદુરસ્તીને નામે, વસ્તી નિયંત્રણને કે વૃદ્ધોની માવજતના નામે, લગ્નની વય મર્યાદાના કાયદાઓ, અનાથાશ્રમો, orphanges (ઘરડાંઘરો), હોસ્પિટો વગેરે સ્થાપવાં જ પડે છે. એટલે જ્યારે હવે ટોચના વૈજ્ઞાનિકોને કોઈ સચરાચર વ્યાપી સત્ય - શક્તિકૃપ

તત્ત્વની (પણી અને કે નામ આપવું હોય તે આપીએ) સુગ નથી રહી ત્યારે જે આપણે એ સ્વીકારીએ કે ગમે તે વાદ અપનાવીએ છતાં, સમાજ જીવન પણ તેના મધ્યબિદ્ધ તરીકે પેલા કેન્દ્રસ્થ સત્યના આવિભાવનું કરશું બને એ જ હૃદધ્વા યોગ્ય છે, તો માનવજીવનનું ભાવિ સાચે જ ઉજ્જવળ બને. એમ થતાં હાલના બધા જ અધકયારા, અભાન, મર્યાદિત ખ્યાલોવાળા ઉકેલોને તિલાંજલિ આપી દઈ શકાય.

જે વસ્તુ સામાજિક વ્યવસ્થાને લાગુ પડે છે તે જ વસ્તુ રાજકીય અને આર્થિક વ્યવસ્થાને પણ લાગુ પડે છે. જડવાદપ્રધાન સામ્યવાદની આત્મનિક વિચારધારામાં પણ છેવટે તો State shall wither away રાજ્યવ્યવસ્થાએ વિલીન થઈ જવું પડ્યે એ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. વ્યક્તિત અને સમાજ અને રાષ્ટ્રોનું વર્તન જ એવું હોય કે જેમાં કાયદા-કાનૂનોની જરૂર જ ન પડે—શ્રી પિટર કોપોટકિન કહે છે તેમ Anarchy (કાયદાવિહીન છતાં સ્વત્નિયંત્રીત વિશ્વસમાજ અને રાજ્ય)ની સ્થાપના થવી જોઈએ.

હવે જ્યારે જડવાદીઓને ચૈતન્યવાદની સુગ નથી રહી ત્યારે, ચૈતન્યવાદના સર્વ ઉપયોગી ફાયદાઓ સાચે શું? માનવજીતિની એકત્રાવાળું એવું વિશ્વરાજ્ય સ્થપાય, જેમાં ભૌગોલિક અને સ્થાનિક અથવા વ્યક્તિગત વીવિધને સ્થાન હોવા છતાં સર્વ રાષ્ટ્ર-એકમો માનવજીતિના અસ્તિત્વના સત્યને પ્રગત કરનારાં બને. શ્રી અરવિંદ કહે છે તેમ, “ત્યારે આપણે આદર્શ શો હોવો જોઈએ? માનવજીતિની એકત્રાનો અર્થ કેવળ પરસ્પરના સ્વાર્થી સાધવા માટેનો ઉપર ઉપરનો છીધશે સંઘભાવ નહિ પરંતુ અંતરમાં અનુભવાનું એકત્વ હોવો જોઈએ. માનવે તેના કેવળ પણ સરખા અને આર્થિક (નાણાંને વળગી રહેલા) જીવનમાંથી અથવા કેવળ બુલ્લિવાદી (કે સત્તાવાદી) જીવનમાંથી બહાર તરી આવીને આધ્યાત્મિક અસ્તિત્વની પ્રભામાં જીવન ધારણ કરવું જોઈએ; આત્માની શક્તિન આપણા ભૌતિક અને મનોમય કરણના માળખામાં પણ રેઝિય જોઈએ, જેથી માનવ તેના મનુષ્યત્વમાંથી સાચા અતિમાનવત્વમાં વિકાસ પામે. “આધ્યાત્મિક રૂપ બનેલો સમાજ તેની આધ્યાત્મિક વ્યક્તિત ઓની માફક અહંકારમાં નહિ પરંતુ અંતરાત્માના સત્યમાં સ્થિર થશે, તે એક સામુદ્રાયિક અહંકાર રૂપે નહિ પરંતુ સામુદ્રાયિક આત્મા રૂપે જીવન ગાળશે.” “આ રીતે સમાજ...માનવમાં રહેલા દિવ્ય સ્વરૂપની શોધ કરવી અને તે

સ્વરૂપને પોતામાં પ્રગટ કરવું એ વસ્તુને જ પોતાનું લક્ષ્ય બનાવણે. એવા સમાજની કેળવણી, તેની વિદ્યાઓ, તેનું વિજ્ઞાન, તેની નીતિ, તેનું અર્થતંત્ર તેમજ રાજ્યતંત્ર, અને સર્વ આ લક્ષ્ય પ્રત્યે જ અભિમુખ થયેલાં હશે". "પ્રત્યેક માનવ અને પ્રત્યેક રાષ્ટ્રમાં પરમાત્મા વસેલા છે. અને સર્વ મનુષ્યો તથા રાષ્ટ્રોએ આ પરમાત્મામાં—ાંતર દિવ્યતામાં પોતાનો વિકાસ સાધવાનો છે. એ દિવ્યતા કોઈ માનવથી બહારનો વિચાર કે નિયમ નથી અને તેને બહારથી લાવીને માનવો કે રાષ્ટ્રો ઉપર લાદવાની નથી". "માનવ-જીતિમાં જ્યારે આ...યુગ આવશે ત્યારે...એ યંત્રો મારફતે માનવને સંપૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન નહિ કરે અથવા તો તેનાં અંગઊપાંગોને દોશીથી બાંધી રાખીને તેને સીધા રાખવા નહિ માગે. એમાં માનવજીત પોતાના સમાજના સભ્યોને એમ નહિ કહે કે આ પોતીસનો માણસ કે સરકારી અમલદાર કે લશકરી માણસ એ જ તારું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ છે, અથવા તો એથી આગળ વધીને તે એમ નહિ કહે કે આ સમાજવાદી નોકરશાહી અને મજદૂરોની સૌબિયેત એ જ તારી અંતિમાં અંતિમ ઉચ્ચ અવસ્થા છે. એ આધ્યાત્મિક યુગ માનવમાં રહેલા આત્માનું દિવ્ય આંતરિક દ્વારા જગૃત કરશે અને એ રસ્તે માનવજીવનમાંથી બાલ્ય દ્વારાના તત્ત્વને બનતી જરૂરે અને બની શકે તેટલા પ્રમાણમાં ઘટાડી નાખવા પ્રયત્ન કરશે. આ ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા માટે તે જે કાંઈ તૈયારીરૂપ સાધનો વાપરશે તે બધાનું લક્ષ્ય પણ આ જ રીતનું હશે". "આ રીતના...વિકાસનો અર્થ એવો નહિ થાય કે આખો યે માનવસમાજ નૂઠીને વેરણછેરણ થઈ જશે, અને બધી વ્યક્તિત્વો પોતપોતાની અલગ અલગ પ્રવૃત્તિઓમાં રચેલીપચેલી રહેશે." એમાં તો એકતાનું તત્ત્વ આગળ પડતું રહેશે. કારણ કે "આધ્યાત્મિક જીવન એ કોઈ આકાર વિનાની નહિ પણ સજ્ઞાન અને વૈવિધ્યમય એકતામાંથી જન્મનારું પુણ્ય છે." "આમ વધતાં વધતાં મનુષ્યને જ્યારે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળી રહે ત્યારે સમજનું કે જગતમાં પૂર્ણ જીવન સ્થયાયું છે." આવા નૂતન સમાજની સ્થાપના કરવા માટે શ્રી માતાજી મીરાદેવી આ પ્રમાણે જણાવે છે, "કુમે કુમે વર્ધમાન એવી વિશ્વવ્યાપી સંવાદિતાનું આગમન સાધયું એ આપણો સામાન્ય ઉદ્દેશ છે. આ ઉદ્દેશને પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન...સર્વમાં એક રૂપે રહેલી આંતર દિવ્યતાની સર્વ મનુષ્યોમાં જગૃતિ પેદા કરીને તથા સો કોઈ વડે તેના આવિર્ભાવ દ્વારા માનવ-જીતિની એકતા સિદ્ધ કરવી. બીજા શબ્દોમાં—આપણા સર્વની અંદર રહેલા પ્રભુના સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરીને એકતાનું સર્જન કરવું. તેથી.., (૧) વ્યક્તિગત-રૂપે દરેક જણે પોતાની અંદર રહેલા ભગવાનની ઉપસ્થિતિ વિષે પોતાની

અંદર સચેતન થવું અને તેની સાથે પોતાનું તાદાન્ય સાધવું. (૨) માનવના અંતઃકશણમાં અત્યાર સુધી ચેતનાની જે અવસ્થાએ જગ્યાત થઈ નથી તેમને વ્યક્તિએ પોતાની અંદર પ્રાપ્ત કરવી (જેમ પણ સ્વરૂપે મનને આત્મસાત્કરતાં નવીન સ્વરૂપ માનવ અને તેની સમાજ વિવસ્થા ઉદ્ભવ્યાં તેમ) અને એ હજુ સુધી વિશ્વશક્તિના જે સોતો અપ્રોગત છે. (જે દિશામાં હજુ ચેરાસાઈકોવાળુના અભ્યાસો તો કેવળ આરંભિકદ્વારા જ છે. તેમાંના એક કે વધારેની સાથે પૃથ્વીનો સંબંધ સ્થાપન કરવો. “પૃથ્વી ઉપર આ રૂપાંતર અને સંવાદિતા.. વ્યક્તિગત રૂપાંતર... અને સામાજિક રૂપાંતર” વડે સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે. કારણ કે “પરિસ્થિતિ વ્યક્તિના ઉપર અસર કરે છે... વ્યક્તિના મૂલ્ય ઉપર પરિસ્થિતિનું મૂલ્ય આધાર રાખતું હોવાથી એ બન્ને કાર્ય સાથે સાથે આગળ વધવાં જોઈએ. પરંતુ એ કાર્ય શમના વિભાગ દ્વારા જ થઈ શકે. અને તેમ કરવા મટે વિવિધ જ્યોતિરી રચના, શક્ય હોય તો ચડતા ઉત્તરતાની શોળિબદ્ધ રચના પણ આવશ્યક બને છે. પ્રત્યેક જ્યુથના સભ્યોનું કોમ ગ્રણ પ્રકારનું હોવું જોઈએ : (૧) સિદ્ધ કરવાના આર્દ્ધનો પોતાનામાં (સૌ પ્રથમ) સાક્ષાત્કાર કરવો; પરમ અચિન્ય તત્ત્વ પોતાના સર્વગુણો, ધર્મો તથા સ્વરૂપો સહિત પોતાનો જે આવિભાવ કરનાર છે તેના આ પૃથ્વી ઉપર સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિ બનવું (૨) આ આર્દ્ધનો વાણી વડે, પરંતુ તેથીએ વિશેષ તો, પોતાના ઉદાહરણ દ્વારા જ ઉપદેશ કરવો કે જેથી એને સિદ્ધ કરવાને તત્પર હોય એવા બધા વોકેને શોધી શકાય તથા આગામી મુક્તિના સંદેશવાહક થઈ શકાય. (૩) એક વિશ્િષ્ટ દષ્ટાંત્રુપ સમાજની સ્થાપના કરવી અથવા તો વિદ્યમાન સમાજની પુનર્દાટના કરવી.”

માનવજીવન માટે આ ભાવિ શક્ય છે તેમજ અનિવાર્ય પણ છે તેના કારણઝે શ્રી માતાજી મીરાટેવી કહે છે કે, “કુદરતમાં એક વિકાસનો ક્રમ ચાલી રહ્યો છે. એ વિકાસમાં કુદરત આગળ ને આગળ ઊંચે ગતિ કરતી રહેલી છે. એ રીતે કુદરત પથરમાંથી વનસપતિમાં..., વનસપતિમાંથી પ્રાણીમાં... અને પ્રાણીમાંથી માણસમાં પહોંચી છે... આવા અધૂરા પરિણામથી કુદરત સંતોષ પામીને અટકી જાય તેમ બની શકે તેમ નથી. કુદરત તો એક એવા નૂતન પ્રાણીનું સર્જન કરવા મથી રહી છે કે જે પણ કરતાં અત્યારે માણસ જેટબો વધિબો છે તેટબો પ્રમાણમાં માણસ કરતાં આગળ વધેલું હોય અને નવા પ્રાણીનો બાધ આકાર માણસના જેવો હોય ખરો, પણ તેની ચેતના મળોમય ચેતના કરતાં કેટલીય આગળ વધેલી હોય, તેમજ અવિદ્યાની ગુલામીમાંથી

સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત થયેલી હશે ” એટબે શ્રી અરવિદ કહે છે, “ માનવી એ એક વચ્ચગાળાનું સ્વરૂપ છે; એ છેવટનું સ્વરૂપ નથી. કારણ કે મનુષ્યમાં અને તેને પેલે-પાર ઊર્ધ્વમાં જ્યોતિષ્મતી (એવી અસંખ્ય) ભૂમિકાઓનાં સોાપાના આવી રહેલાં છે, જે એક દિવ્ય અતિમાનવતા પ્રન્યે આગેખણું કરી રહેલાં છે. આપણું ભાવ અને આ દુઃખી અને મર્યાદિત પાર્થિવ અસ્તિત્વની મુક્તિદાતા ચાવી એમાં રહેલાં છે... માણસ પોતે જે છે તેમાં તેની મહત્ત્વાનું સમાયેલી નથી પણ એ જે વસ્તુ શક્ય બનાવી શકે તેમ છે તેમાં તેની મહત્ત્વા રહેલી છે. મનુષ્યન્યત્વના મહિમા એ વસ્તુમાં રહેલો છે કે એ એક એવું ગુણ કારખાનું છે, જ્યાં બંધ બારણે એક દિવ્ય કારીગર જીવંત જહેમત કરીને અતિ-માનવત્વ તૈયાર કરી રહ્યો છે.”

આ અતિમાનવત્વ, જર્મન ચિત્તક નિત્યોના જ્યાં મુજબનું, હાલના અપૂર્ણ માનવનું રાક્ષસી કે અતિકાયરૂપ નહિ હોય એ તો દેખીનું છે. પરંતુ આગળ જણાવ્યા મુજબ જેમ જેમ મનુષ્ય તેના સ્થૂલ દેહ, જીવન તત્ત્વ (પ્રાણ), અને મનની ચેતનાઓથી પણ ઉચ્ચ પ્રકારની ચેતનાઓ પ્રાપ્ત કરતો હશે તેમ તેમ એ આખી માનવજીતમાં, સમાજમાં અને સૃષ્ટિમાં પણ ફેરફારો પ્રગતાવશે—જેમ મન ધારણ કરનાર પશુરૂપ મનુષ્યે સુષ્ઠિમાં અકદાય ફેરફારો ઉપજાવ્યા છે તેમ. શ્રી અરવિદના મતે ચેતનાના તો આવા ધણા ઉચ્ચ સ્તરો છે. (દેખીતી રીતે એ બધા મનુષ્યની જેમ તેના અહંકારથી બંધાયેલા કે મર્યાદિત નથી), જેમ વ્યક્તિરૂપ પ્રાણ કે મન છે તેમ વિશ્વરૂપ પ્રાણ અને મન પણ છે. મનુષ્ય પોતાની અજ્ઞાન અને સંસ્કારગ્રસ્ત ચેતના (conditioning) ઉપર આધાર રાખતો બંધ થાય તો એ મહત્તર ચેતનાઓના લાલો પ્રાપ્ત કરતો થાય. પણ એ ગુણ સ્વોતોની શ્રોણી ઊર્ધ્વમાં ધણી આગળ જાય છે. ઊર્ધ્વ મનસ, આલોકિત મનસ, આધ્યાત્મિક મનસ, તેજેમનસ, શ્રુતિમનસ, સમૃતિમનસ, દિવ્યદાષ્ટ—મનસ, અધિમનસ, અતિમનસની ત્રિવિધ શ્રોણીઓ અને એમ ને એમ આગળ ચેતનાની અનંત શ્રોણીઓ છે. એ બધી એક બીજાથી અલગાવવાળા જરૂર લેદભાવવાળી નથી, પરંતુ એક પ્રવાહી શ્રોણીબદ્ધ ચેતનાના સ્તરો છે અને એક પછી એક, અથવા એક સામટા, અથવા એકના બીજા સાથે મિશ્ર સ્વરૂપે એ મનુષ્યમાં અવતરણ કરી શકે છે. મનુષ્ય પોતે એમના પ્રત્યે ખુલ્લો થતાં જ એ સર્વ ચેતનાસ્તરો કર્મે કર્મે એની અંદર ઊતરી આવશે. આમ છતાં આખી યે માનવજીત આ રીતની ઊત્કાંતિનું પગલું ભરવું પસંદ કરશે જ એમ ન કહી શકાય. જ્યારે મનસું તત્ત્વનું

અવતરણ થયું ત્યારે પણ વાનર જિતની અનેક શ્રોણીઓ પાછી હઠી ગમેલી જણાય છે. જે આમ થશે તો શ્રી અરવિદના શબ્દોમાં “કેવળ વિશેપડુપે વિકસ પામેલા થોડાક જ મનુષો નવી માનવજાતિનું નિર્માણ કરીને નૂતન જીવન પ્રયોગ ગતિ કરશે; અને એકવાર એમ થઈ જશે તો પછી બાકીની માનવજાતિ આધ્યાત્મિક અભીષ્ટસામાંથી પાછી હઠી જાણ—કારણ કે પ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ પછી એમની જરૂરિયાત નહિ રહે—અને એ બોકો પોતાની સામાન્ય અવસ્થામાં આત્મસંતોષ ધારણ કરીને પડયા રહેશે....આખી માનવજાતિ એક સાથે અતિમનસની ભૂમિકા ઉપર પહોંચી જાય તેવી તેની શક્તિ પણ નથી અને સંબંધ પણ નથી.” પરંતુ થોડીક સંખ્યામાં પણ આ પ્રકારના પરિવર્તનને પરિણામે અન્ય મનુષ્યોમાં એ પ્રકારની ક્ષમતા અને ભૌતિક પરિસ્થિતિની અનુકૂળતારૂપ પરિવર્તન સહજપણે બની આવશે.

આ અતિમાનસ ભૂમિકા શું છે, એની ચેતના—શક્તિ, ગુણધર્મો કેવા છે એ જાળવા માટે તો આપણે શ્રી અરવિદના મહાગ્રંથો Synthesis of Yoga અને Life Divineમાં અવગાહન કરવું પડે. પરંતુ સારદુપે કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે આ વિશ્વમાં સચયાચય બાપી રહેલ અને છતાં એથી પરાતપર એવું જ તત્ત્વ છે એને આપણે આપણા મર્યાદિત મન વડે “સત્ત—ચિન્ત—આનંદ” રૂપે ઓળખીએ છીએ; એ સચિયાદાનંદ તત્ત્વ કોઈ સ્થાણું તત્ત્વ નથી; પરંતુ પોતાની ઝાત—ચેતના (નેમ મનુષ્યની મનોમય ચેતના છે તેમ) દ્વારા સતતપણે આવિજૂત થતું રહે છે. નરસિહ મહેતાએ કહ્યું છે તેમ “બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે.” એ ઝાતચેતના બ્રહ્મની શક્તિ ગણીએ અને તેના કાર્યક્લાપની પદ્ધતિ તરીકે (મનની ચિંતન શક્તિ સાથે સરખાવો) જોઈએ તો સત્યાં, ઝાતમું અને બૃહતું શક્તિ—ગતિરૂપે કાર્ય કરે છે એમ સમજીએ; તો એ અતિમાનસ શક્તિનું એક માનસિક ચિત્ર કહી શકાય. હમણાં આપણે જણાવી ગયા તે ઊર્ધ્વ મનસૂ, શ્રુતિમનસૂ વગેરે પણ મનથી ઊર્વમાં જતાં અને અતિમાનસ ચેતનાને સીમાડે પહોંચતાં પરમાત્માની ચેતનાશક્તિનાં ઉત્તોતર ઉત્તમ ગતિ—વિધિ—વ્યાપ—રીતિ—શક્તિવાળાં સોયાનો છે એમ કહી શકાય. એ બધાં સોયાનો આપણને અત્યારે કેવળ અજ્ઞાત જ છે એવું નથી. એ સર્વ તત્ત્વો જગતમાં કાર્ય કરે છે પણ આપણે તેમને જાણતા નથી. આપણી પોતાની અંદર જ શ્રુતિ મનસૂ કે રમુતિમનસૂ કોઈ કોઈ વાર સ્વયંસ્કરણા કે ઉચ્ચ પ્રેરણા રૂપે જબકી જાય છે; તો છેક પથ્થરના સ્ફુર્તિકમાં તેના પાસાઓ અને રતન-

વિશેષોના વિશ્લિષ્ટ ગુણધર્મો (જેવા કે માણિક્યમાં "Laser" લાસર નામનાં કિરણો પ્રગટાવવાનો પણ), સૌદર્ય, ગુણ અસરો ઉપાલવવાની શક્તિઓ (દા.ત. ફ્લાન્યેટિપશસ્ત્રમાં કહે છે તેવી) કે સ્થૂલ ભૌતિક શક્તિઓથી (જેવી કે રેડિઓ વિજ્ઞાનમાં, Crystal-સ્ફ્રિક્સમાં વિદ્યુત्-તરંગો ઉપાલવવાની શક્તિ વપરાય છે તે) માંડી મનુષ્યમાં રહેલ હદ્યસ્થ "અંગુષ્ટ માત્ર પુરુષ" અથવા ગીતામાં કહેલ "પરાપ્રકૃતિર્જીવભૂતા" અથવા મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂત: સનાતન: એ સર્વ પેલા અતિમાનસ ચૈતન્યના વ્યાપમાં આવી જય છે. વળી આપણે આગળ કહી ગયા તેવા યક્ષ, અસુર, કિન્નર વગેરે દેવદેવીઓની શ્રોણીઓ જે આ જગતમાં સૂક્ષ્મપણે કાર્ય કે પ્રભાવ પ્રેરે છે તે પણ પેલી અધિમાનસ કે એવી જ ભૂમિકાઓની ચેતના અગ્રભાગે ધારણ કરનાર (જેમ મનુષ્ય મન ધારણ કરે છે તેમ) વિશ્લિષ્ટ પ્રાદુર્ભાવિ જ છે. શ્રી અરવિંદ ખાસ કરીને કહે છે તે આટલું જ કે જે આપણે આપણી વ્યક્તિત્વામાં, સમાજ અને રાષ્ટ્રમાં અને પૃથ્વી ઉપર અનુકૂળ સ્થિતિ નિર્માણ કરીએ તો આ સર્વ "વસ્તુઓ" આપણે માટે શંકાસ્પદ રહે છે તેવા અલપ-અલપ ચમત્કારી અભક્તા કરી ચાલી જવાને બદલે આપણા વ્યક્તિત્વાને અને સામૂહિક જીવનનો ભાગ બની શકે તેમ છે અને જે એમ બને તો આ પૃથ્વી એક દિવ્ય સુષ્ઠિ બનવા પ્રયોગતિ કરે તેમાં નવાઈ નથી.

દેખીતી રીતે જ આવી શક્તિઓ શરૂઆતમાં થોડીક વ્યક્તિત્વા પ્રાપ્ત કરવાની. એમની ચેતનામાં રહેલી શક્તિની પિધાન પણ થોડાક જ કરવાના. જેમ ઓગણીસમી સદીમાં જેમસ કલાર્ક મેક્સવેલે ગણિતનાં સમીક્ષણોથી કેવળ કાગળ ઉપર જ વિદ્યુત् તરંગોના અસ્તિત્વની કલ્પના કરેલી (અને છતાં તે વખતે પણ વિજણીના અભક્તાઓમાં અને પ્રાણીઓના વ્યાપારોમાં એ શક્તિ અશ્વાત હેવા છતાં કાર્ય કરતી જ હતી) તેમને વર્ણ વિત્યા બાદ હટ્ટી નામના વૈજ્ઞાનિકે રૂમફ્ઝેર્ક કોઈલમાં થતા તણુખાઓમાં પ્રગટ થતા અનુભવેલા, ત્યાર પછી બ્રાન્લી અને મોર્સે એ વિદ્યુત् તરંગોને જીવવાનાં અને અંકુશિત રીતે પ્રસાર કરવાનાં સાધનો શોધ્યા, છેવટે માર્કોનીએ શબ્દનો વાહક રેડિયો બનાવ્યો અને હવે તો કાળું-ધોળું ટેલિવિઝન આગળ વધીને રંગીન બન્યું છે અને ભવિષ્યમાં તે પર્દા ઉપરનાં ફૂલોની સુગંધ પણ આપણને આપશે એમ કહેવાય છે. એટલે, આટલી નાની સરખી ભૌતિક શક્તિની જિવવણી પણ આટલો બધી સમય અને માવનત માગી લે છે તો ચૈતન્યની ભૂમિકાઓ, જેનું આપણને માનવજીતના ભાવ તરીકે

શ્રી અરવિદે દર્શન કરાવ્યું છે તે બધી પૃથ્વી ઉપર કિયમાણ થતાં સમય લાગવાનો જ. આપણે એટલું સ્વીકારીએ કે તાર્કિક રીતે જેતાં પણ ઉત્કાંતિની કૂચ મનુષ્ય આગળ અટકી ન જઈ શકે તો આપણે માટે પ્રગતિના દરવાજ ખુલ્લા છે. અને થોડીક વ્યક્તિઓ એ બધી ચેતનાઓને સભાનપણે ધારણ કરશે એટલે એ બીજાઓમાં પ્રસરશે જ. આજે પણ આપણે એ ગુલ્લ ચેતનાથકિત પૃથ્વી ઊતરી રથાની સ્થથૂલ નિશાનીઓ જોઈ રહ્યા છીએ. વ્યક્તિને ધડીભર બાજુએ મૂકીએ તે સત્રી-પુરુષ, નાત-જાત, સ્વરાષ્ટ-પરરાષ્ટ, આ ધર્મ કે તે ધર્મના જેદ જરીપુરાણા જણાઈ લુંસાવા લાગ્યા છે. સૌની ભાવના “હું માનવ બનું તોય ધાણું” એવો થઈ ગઈ છે. વળી વસુદૈવ કુટુંબકમુની દિશામાં “નય જગત”ની ચળવણ, આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠા, ઔલિમ્પીયાડ, વિશ્વરાજ્ય સંસ્થા (UNO), આંતરરાષ્ટ્રીય પોલીસ (Interpole), વિશ્વબેન્ક, એ સર્વ, માનવજલિ પોતાના જેદો ભૂલીને એકત્ર પ્રત્યે (અભાનપણે) ગતિ કરી રથાની નિશાની છે. હવે તો મૂકીવાદ અને સામ્યવાદ પણ સહકાર કરી રહ્યા છે. અર્થકારણ, ધર્મ, જાતિવાદ, કે રાષ્ટ્રવાદમાં સ્થિતિયુસ્તત્ત્ર ઓગળતી જય છે. અને ભવિષ્યમાં આ હિશામાં વધુ જડપી પ્રગતિ થવાની આશા રહે છે.

આ આશાનું કારણ એ વસ્તુના કે ઘટનાના મૂળમાં છે કે શ્રી અરવિદ જેવા સર્વ સમર્થ દૃષ્ટાએ, એલા અતિમાનસ તત્ત્વને પોતાના દેહમાં ઉત્તાર્યું હતું એટલું જ નહિ પણ પૃથ્વીની માટીમાં એને કાયમને માટે જરી દેવા માટે જ પોતાના દેહનો લોાગ આપ્યો હતો. અને એ અતિમાનસ ચૈતન્યની મિટ્ટી, હવા, અને વાયુ મંડળ જ ધીરે ધીરે પૃથ્વી ઉપર પાંગરી રથાં છે. યદ્ય યદ્ય આચરતી શ્રેષ્ઠ તત્ તત્ એવ ઇતરો જનઃ એ ગીતા વાક્યને અનુસરીને એવા શ્રેષ્ઠ પુરુષોને માનવ સમૂહ તો અજાયે, અથવા કાઈ નહિ તો શરદ્યાત્માં તો અભાનપણે જ અનુસરવાનો (આપણામાંના કેટલાને ખબર છે કે રેણીયો ક્યા સિદ્ધાંતો અનુસાર વાગે છે અને બગડે તો રીપેર કંઈ રીતે થાય?—આપણે તો ચાંપ દબાવી વગાડવા સાથે જ કામ હોય છે!). ત્યારે, એ બધા બનાવોના પડધા આપણે વિશ્વમાં જીલાતા જોઈ રહ્યા છીએ. સર્વ સમર્થ પરમાત્મશક્તિ બેરબેર તેનું કાર્ય કરી રહી છે. આપણે તો આપણી વ્યક્તિગત ભૂમિકા ઉપર એ કાર્યને ઉત્તમ પ્રકારે હવે સિદ્ધ કરવાનું છે; કારણ કે યત્ પિણ્ડે, તત્ બ્રહ્માંડે. જે એક વ્યક્તિ કરી શકે તે સમૂહ પણ કરી શકે. (એવો નિયમ મિલિટરીમાં તો છે જ!). અને આમાં હવે આપણે કોઈ નવો માર્ગ શોધવાનો નથી. એને લગતું માર્ગદર્શન પુસ્તકોમાં તેમ જ સૂક્ષ્મ તત્ત્વો દ્વારા ઉપલબ્ધ થઈ રહ્યું છે.

આના પુરાવા તરીકે શ્રી માતાજી મીરાદેવીની વાણી જેઈએ : તેઓ કહે છે, હવે સાક્ષાત્કારની શરૂઆત તો થઈ ચૂકી છે અને એટલે આપણા માટે એક વાત તો નિશ્ચિત બની ગઈ છે. એ વાતની આપણને સાબિતી મળી ગઈ છે કે અમુક પરિસ્થિતિ હેઠળ આપણે માનવતાની સામાન્ય અવસ્થામાંથી ઉપર જઈ શકીએ છીએ અને ચેતનાની એક નવી અવસ્થા તૈયાર કરી શકીએ છીએ અને આ નવી અવસ્થામાં અત્યારના મનોમય માનવ અને અતિમાનસ માનવ વચ્ચે કાંઈ નહિ તો એક રીતનો સભાન સંબંધ તો રચાય છે ૦.

આપણે એમ પણ ખાતરીપૂર્વક કહી શકીએ છીએ કે મનોમય પુરુષ અને અતિમાનસ પુરુષ એ બની વચ્ચે એક મધ્ય કોટિનો પુરુષ પ્રગટ થશે. એ એક એવી રીતનો પરમ માનવ હશે કે તેનામાં માણસનાં લક્ષણો તથા ઘોડીધણી માનવપ્રકૃતિ રહેલી હશે, એટલે કે તેના બાલ રૂપમાં તે પશુની રીતે જન્મતા માણસ જેવો હશે તો પણ એવે પોતાની ચેતનાનું ઢીક ઢીક રૂપાંતર કરી લીધું હશે અને એને લીધે એની સિદ્ધિ અને પ્રવૃત્તિ નવી માનવજીતની રીતનાં, પરમ માનવોની રીતનાં બની ગયાં હશે.

આ માનવકોટિને આપણે એક સંકાતિઅવસ્થાની કોટિ કહી શકીએ છીએ. કારણ કે આપણે અત્યારથી કલ્પી શકીએ છીએ કે આ માનવ કોટિ એવાં સાધનો શોધી લેશે કે જેના વડે જૂની પણ રીતની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થયા વિના નવાં મનુષ્યોનું સર્જન બની શકશે. અને આ રીતે જે મનુષ્યો સાચે સાચે આધ્યાત્મિક રીતે જન્મ પામેલા હશે તેમનામાંથી નવી માનવ જાતિનાં, અતિમાનસ જાતિનાં તર્ફોનું સર્જન થશે.

તો આ રીતે પરમ માનવોની વ્યાખ્યા આપણે એવી આપી શકીએ કે તેઓ પોતાના જન્મે તો જૂની પેઢીના માણસો જેવા હશે પણ પોતાની સિદ્ધિના કારણે તેઓ અતિમાનસ સાક્ષાત્કારની નવી સૂચિ સાચે સંજ્ઞાન અને સક્રિય રીતે સંબંધમાં રહેતા હશે. (પેલા થિયોસોફ્ઝિસ્ટોના મહાત્મા—મંડળ જેવી દેવ કોટિએ દ્વારા આ પૃથ્વી ઉપર પરિણામો પણ ઉપજવી શકે !).

વળી આ જે મધ્યવર્તી સુચિટ રચાવી ક્યારની થાર થઈ ગઈ છે તે અંગે એમ પણ લાગે છે, લાગે છે એટલું જ નહિ પણ તદ્દન ચોક્કસ વાત છે કે એ સુચિટ ને પદાર્થમાંથી બની છે તે પદાર્થ પોતે પણ એક ધણો વધુ સમૃદ્ધ રીતનો, વધારે સામર્થ્યવાળો, વધુ તેજોમય, વધુ આધાત સહી શકે તેવો પદાર્થ છે.... એ પદાર્થમાં આખા વિશ્વમાં વ્યાપી જવાની એક સહજ શક્તિ છે.... જુની રીતના, એટલે કે.... મનોમય પદાર્થતત્ત્વ અંગે આપણને જે લેદની લાગણી થતી રહે છે તે લાગણી, આ પદાર્થતત્ત્વ અંગે રહેવા પામતી નથી. એ પદાર્થતત્ત્વમાં એક સૂક્ષ્મ આંદોલનશક્તિ છે.... અને એ તત્ત્વ હવે પૃથ્વીના વાતાવરણમાં લગભગ દરેક ઠેકાળે પથરાઈ ગયું છે.... તમે થોડી સરખી એકાગ્રતા કરશો,... તમારી હમેશની બહિમુખતામાંથી સહેજ પાછા હઠી જશો, તો તમને આ પદાર્થતત્ત્વનાં આંદોલનો અનુભવવા મળશે.

અતિમાનસ આવિભાવિના આ કાર્યમાં સહકાર આપવો હશે તો તે માટે પહેલી ગાયાની વસ્તુ એ છે કે તમારામાં પરિવર્તન માટેનો સંકલ્પ જગવો જોઈએ, પોતે જે છે તે રહેવું નથી, વસ્તુઓ જેવી છે તેવી ન જ રહેવી જોઈએ એ પ્રમાણનો સંકલ્પ થવો જોઈએ. આ કાર્ય ધારી એક રીતે થઈ શકે છે અને જે કોઈ રીતે તમે સહૃદ થઈ શકો તે રીત સારી જ હોય છે !

તમે આ આવિભાવિના કાર્યમાં ભાગ લઈ શકો છો; તમે આ નવું જગત બની શકો છો. અને સારે જ, ખરેખર, તમને આવી અદ્ભુત તક મળી રહી છે ત્યારે તો તમારે એને માટે બધી જ વસ્તુઓ છોડી દેવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ.

જગતમાં કેટલાક લોકો સાહસપ્રિય હોય છે અને એવા લોકોને હું આજે બોલાવું છું અને કહું છું : આ મહાન સાહસમાં મારું તમને આમંત્રણ છે. આપણી પહેલાંના લોકો જે કરી ગયા છે એ જ વાત આપણે આધ્યાત્મિક રીતે ફરીથી કરવાની નથી. આપણું સાહસ એ ભૂમિકાથી આગળની ભૂમિકા પર શરૂ થાય છે. આપણે તો એક નવીન સુચિનું, એક સર્વથા નૂતન સુચિનું સર્જન માગીએ છીએ.....આ એક સાચું રહસ્ય છે અને અદ્દર વિજય સિદ્ધ એ તેનું લક્ષ્ય છે... અજ્ઞાતની કૂચે નીકળી પડો. ભવે પણી ગમે તે થાઓ (Come what may !)

ત्यारे આ છે માનવજીવનનું ઉજાજવલ ભાવિ. આ પરમ શક્તિના આગમનને કારણે જ આણુબોબા બોયમાં ભંડારાઈ જશે અને વશે—કવશે માનવજીતિએ એકતા પ્રયે ગતિ કરવાની રહેશે. એ નવીન મનુષ્યમાં, તેની રહેણી કરાડુંની રહેણી એટલી બધી ઉલટસુલટ થઈ ભાંગી જવાની છે કે આ પરમ આનંદ પ્રત્યેની ગતિનો અનુભવ પણ એને શરૂઆતમાં સુદામાએ તાંકુલ ગુમાવ્યાની લાગણીનો જેમાં અનુભવ કર્યો હતો તેવો લાગે તે તદ્દન શક્ય છે.

પરંતુ શ્રી અંબુભાઈ પુરાણીએ કહેલું કે “આ દુઃખપૂર્ણ સુષિટનો કોઈ સર્જનહાર હોય તો એને અહીં પૃથ્વી ઉપર માનવદેહમાં ખોચી લાવી તેના દુઃખસુખનો આ સ્વાદ કરાવી તેને આ સર્વ દુર્બળતાઓ, દુઃખો, કામનાઓ અને મૃત્યુનો ઈલાજ કરવો જોઈએ.” એ લક્ષ્ય આ માનવજીતના જીવનના ભાવિમાં ચરિતાર્થ થાય છે એ આપણે માટે એ સંતોષની વાત છે. ભવે પણી આઈન્સ્ટાઈને $E=mc^2$ નું સમીકરણ શોધ્યા પણી ત્રીસ વર્ષો આણુ બોંબ ફ્લોડી શક્યો તેમ શ્રી અરવિંદનો અતિમનસ દ્વારા માનવજીવનના નવીનકરણનો શાંતિબોંબ ફ્લોડતાં થોડા સમય કે મહેનત કે ભોગ આપવો પડે. માનવજીવનનાં ઉજાજવલ ભાવિ માટે એ કોઈ મોંધું મૂલ્ય નહિ હોય !